

ADABIY TURLAR TIZIMIDA MILLIY VA UMUMBASHARIY QADRIYATLAR INTERPRETATSIYASI

Abdulxayeva Xurshida Xamzabek qizi

Namangan davlat pedagogika instituti magistranti

abdulxayevaxurshida0319@gmail.com

<https://doi.org/10.5281/zenodo.20630996>

Annotatsiya: Maqolada adabiy turlar (epik, lirik va dramatik asarlar) vositasida milliy va umumbashariy qadriyatlarni interpretatsiya qilish metodikasi yoritilgan. Tadqiqotda o'quvchilarda badiiy matn zamiridagi yashirin ma'nolarni aniqlash hamda mustaqil tahlil qilish ko'nikmalarini shakllantirish masalalari tahlil qilinadi. Shuningdek, adabiyot darslarida zamonaviy interaktiv texnologiyalar va muammoli ta'lim metodlaridan foydalanishning amaliy ahamiyati ochib berilgan.

Kalit so'zlar: Adabiy tur, epik asar, lirik asar, dramatik asar, milliy qadriyat, umumbashariy qadriyat, interpretatsiya, interaktiv metod, muammoli metod, "Joyteka", "Wordwall".

Hozirgi globallashuv davrimizda yosh avlodga berilayotgan ta'lim-tarbiya jarayonini yuksaltirish eng dolzarb masalalardan biridir. O'quvchilarni insoniy va milliy ruhiyatda voyaga yetkazishda adabiy ta'limning o'rni beqiyosdir. Zamonaviy texnologiyalar va gadjetlar qurshovida qolgan bolalarni kitobxonlikka jalb etish adabiyot o'qitish metodikasidan jiddiy yondashuvni talab qiladi. Zero, adabiyot nafaqat yurt tarixi va an'alarini, balki butun jahon insoniyati ruhiyati, madaniyati va tasavvufiy qarashlarini o'zida aks ettirgan ma'naviy manbadir. Shunday ekan, o'quvchilarda adabiy asarlarga singdirilgan milliy va umumbashariy qadriyatlarni tahlil qilish ko'nikmalarini rivojlantirish lozim. Adabiy turlardagi qadriyatlarni chuqurroq anglash va ularning tub mohiyatiga yetish uchun matnni interpretatsiya (talqin) qilish talab etiladi [1,B.42]. Har bir o'quvchi badiiy asarni o'z dunyoqarashi va hayotiy tajribasidan kelib chiqib qabul qiladi. Ayniqsa, 5-6-sinf adabiyot darsliklaridagi epik va lirik asarlarning sara namunalari, shuningdek, yuqori sinf darsliklaridagi dramatik asarlar qadriyatlar interpretatsiyasi uchun boy material hisoblanadi. Bugungi kunda ushbu asarlarni tahlil qilishda hamda ulardagi rivojlantiruvchi topshiriqlarni bajarishda "Joyteka" va "Wordwall" kabi raqamli platformalar hamda interaktiv metodlardan foydalanish dars samaradorligini sezilarli darajada oshiradi.

Adabiy turlar tizimi va ularni tasniflashning nazariy mezonlari

Badiiy adabiyot ko'p qirrali san'at turi bo'lib, unda voqelikni aks ettirish shakllari va usullari turlichadir. Adabiyotshunoslik ilmida badiiy asarlarni umumiy xususiyatlariga ko'ra guruhlariga ajratish **adabiy turlar** (epos, lirika, drama) tizimini tashkil etadi. Bu uchlik qadimgi dunyo falsafasidan, xususan, Aristotelning "Poetika" risolasidan buyon adabiy jarayonni tizimlashtirishning asosiy poydevori bo'lib kelmoqda. Keyinchalik nemis klassik falsafasi vakili G.V.F. Gegel ushbu turlarning har biriga subyektivlik va obyektivlik mezonlari asosida falsafiy-estetik ta'rif bergan.

Adabiy turlarni bir-biridan ajratishning asosiy mezonlari

Badiiy asarni muayyan bir adabiy turga mansub deb hisoblash uchun adabiyotshunoslikda bir nechta fundamental mezonlarga tayaniladi:

Aks ettirish predmeti va obykti (Voqelikka munosabat):

—Agar asarda insonni qurshab turgan tashqi muhit, voqea-hodisalar zanjiri va ijtimoiy munosabatlar obyektiv tarzda hikoya qilinsa — bu epik tur (epos) hisoblanadi.

—Agar tashqi voqelik emas, balki o'sha voqelikdan tug'ilgan ichki kechinma, emotsiya, qalb tug'yonlari va ruhiy holat subyektiv tarzda in'ikos etilsa — bu lirik tur (lirika) deyiladi.

—Agar voqelik muallif aralashuvvisiz, bevosita qahramonlarning harakatlari va nutqi orqali

tomoshabin ko‘z o‘ngida namoyon bo‘lsa — bu dramatik tur (drama) hisoblanadi.

Nutqiy ifoda shakli:

—Eposda yetakchi nutq shakli — muallif hikoyasi (bayan) va tasvirdir. Qahramonlar dialoqlari hikoyani to‘ldirib keladi.

—Lirikada nutq asosan lirik qahramonning monologi (ko‘pincha she‘riy turoq va ohangda) shaklida bo‘ladi.

—Dramada muallif nutqi deyarli butunlay chetlashtiriladi, asar faqat dialog va monologlardan tarkib topadi.

Makon va zamon (Vaqt va makon o‘lchami):

—Epik asarda muallif vaqt va makonda mutloq erkin: voqealarni o‘tmishga, kelajakka ko‘chirishi, yillar silsilasini bir sahifada qisqartirishi mumkin.

—Lirikada vaqt "hozirgi lahza" (psixologik vaqt) ichiga siqiladi — lirik qahramon ayni vaqtdagi hissini izhor etadi.

—Dramatik asarda vaqt va makon sahna imkoniyatlari bilan (shartli ravishda) cheklanadi, voqealar tomoshabinning ko‘z o‘ngida "hozir va shu yerda" sodir bo‘ladi.

Adabiy tur	Asosiy xususiyati	Yetakchi janrlari
Epik tur (Epos)	Voqelikni hikoya qilish, syujet chizig‘i, personajlar tizimi, obyektivlik.	Roman, qissa, hikoya, masal, ocherk, epopeya.
Lirik tur (Lirika)	Ruhiy kechinma, emotsionallik, ritm va ohang, subyektivlik.	G‘azal, ruboiy, she‘r, qasida, muxammas, fard.
Dramatik tur (Drama)	Keskin konflikt (to‘qnashuv), harakat, muallif nutqining yo‘qligi, sahnaviglik.	Tragediya (fojia), komediya, drama (janr sifatida).

Ushbu adabiy turlarning o‘ziga xos tabiatini anglash maktab adabiyot darslarida milliy va umumbashariy qadriyatlarni interpretatsiya qilish metodikasini to‘g‘ri belgilashda kalit rolini o‘ynaydi. Zero, o‘qituvchi o‘quvchiga qadriyatni o‘rgatishda:

Epik asarda qahramonning xulq-atvori va hayotiy yo‘lini tahlil qilishga;

Lirik asarda she‘rning ruhiy quvvati va estetik jozibasini his qildirishga;

Dramatik asarda esa konfliktlar zamiridagi ma‘naviy tanlovlarni baholalashga tayanadi.

Shu sababli, har bir adabiy turning metodik tabiati qadriyatli ta‘lim darslarida alohida yondashuvni (masalan, epos uchun muammoli savollar, lirika uchun Wordwall viktorinalari, drama uchun Joyteka kvestlarini) talab etadi.

Epik tur (Epos) — voqelikni obyektiv tasvirlash vositasi

Epik tur (grekcha "epos" — so‘z, hikoya, qissa) — borliqdagi voqea-hodisalarni, inson taqdiri va murakkab ijtimoiy munosabatlarni muallif ishtirokisiz, tashqi tomondan obyektiv hikoya qilishga asoslangan adabiy turdir. Eposning bosh xususiyati — unda makon va zamon erkinligi mavjud bo‘lib, voqealar tizimi muayyan syujet va kompozitsiya chiziqlariga muvofiq rivojlanadi.

Epik tur o‘z ichiga kichik (masal, latifa, hikoya), o‘rta (qissa) va katta (roman, epopeya) janrlarni qamrab oladi. Epik asarlarda inson xarakteri uning xatti-harakatlari, boshqa qahramonlar bilan muloqoti, portreti hamda muallif tavsifi orqali bosqichma-bosqich shakllanadi.

Metodik va qadriyatli ahamiyati: Adabiyot darslarida epik asarlarni o‘rganish o‘quvchilarda ijtimoiy tahlil qilish ko‘nikmasini rivojlantiradi. Zeroki, epik turning keng ko‘lamli tabiati milliy urf-odatlar, qadriyatlar va umumbashariy g‘oyalarni keng polotnoda, hayotiy misollar zanjirida

ko'rsatib berishga xizmat qiladi.

Epik tur tizimida qadriyatlar interpretatsiyasi (6-sinf, "Sherlok Xolms haqidagi hikoyalar" misolida)

Epik asarlar syujet chiziqlari va qahramonlar xarakteri orqali o'quvchida muayyan hayotiy xulosalarni shakllantiradi. 6-sinf adabiyot darsligidan joy olgan Artur Konan Do'ylning Sherlok Xolms sarguzashtlariga oid ("Mallalar uyushmasi") asari detektiv janr xususiyatlari orqali qadriyatlarni interpretatsiya qilish imkonini beradi.

Qadriyatlar talqini: Garchi asar G'arb adabiyoti namunasi bo'lsa-da, undagi markaziy g'oyalar — adolat tantanasi, yovuzlikning fosh etilishi, yuksak intellektual salohiyat va o'z kasbiga sadoqat kabi tushunchalar mutloq umumbashariy qadriyatlardir[2,B.112]. Sherlok Xolms obrazi orqali o'quvchi har qanday chig'al vaziyatdan aql va mantiqiy tafakkur yordamida chiqish mumkinligini angelaydi. Bu esa bugungi kun yoshlari uchun zarur bo'lgan hayotiy ko'nikmadir.

Metodik yondashuv va Raqamli texnologiya (Joyteka): Detektiv asar tabiatidan kelib chiqib, darsni tashkil etishda "Joyteka" platformasining "Kvest" (Veb-kvest) xizmatidan foydalanish maqsadga muvofiqdir. O'qituvchi platformada virtual xona yaratadi va unga asar matni asosida muammoli savollar joylashtiradi. O'quvchilar Sherlok Xolms kabi "izquvar" rovida qulflangan eshiklarni ochish uchun asardagi qadriyatli vaziyatlarni (masalan, qahramonlarning niyatlari, adolat va qonun ustuvorligi) interpretatsiya qilishlari, ya'ni mantiqiy topshiriqlarni yechishlari kerak bo'ladi. Bu metod o'quvchilarda matnni diqqat bilan o'qish va undagi yashirin ma'no qatlamlarini ochish (interpretatsiya) ko'nikmasini rivojlantiradi.

Lirik tur (Lirika) — subektiv kechinmalar va ruhiyat in'ikosi

Lirik tur (grekcha "lyra" — qadimgi musiqiy cholg'u asbobi) — hayotiy voqealarni emas, balki o'sha voqelik ta'sirida inson qalbida tug'ilgan ichki kechinmalar, his-tuyg'ular, emotsiyalar va ruhiy holatlarni subektiv tarzda aks ettiruvchi adabiy turdir. Lirikada markaziy o'rinni muayyan voqea emas, balki lirik qahramonning ruhiy olami egallaydi.

Lirika tabiatan ohangdorlikka, ritmga va she'riy tizimga tayanadi. Unda badiiy san'atlar (tashbeh, istiora, majoz, metonimiya) juda faol qo'llanilib, so'zning ko'chma va yashirin ma'no qatlamlari (interpretatsiya imkoniyatlari) maksimal darajada yuzaga chiqadi. Lirik tur janrlariga g'azal, ruboiy, qasida, doston (lirik xarakterdagi), shuningdek, zamonaviy she'r shakllari kiradi. Metodik va qadriyatli ahamiyati: Lirik asarlar o'quvchining hissiy intellektini (emotional intelligence) rivojlantirishda yetakchi vositadir. Undagi milliy va umumbashariy qadriyatlar (Vatan ishq, do'stlik, sadoqat) o'quvchiga quruq nasihat shaklida emas, balki estetik zavq va ruhiy emotsiya orqali singdiriladi. Bu esa matn ustida chuqur va shaxsiy interpretatsiya jarayonini taqozo etadi.

Lirik tur tizimida qadriyatlar interpretatsiyasi (5-sinf, "Darsdan so'ng" she'ri)

Lirik asarlarda voqelik lirik qahramonning ruhiy holati va emotsiyalari orqali interpretatsiya qilinadi. 5-sinf adabiyot darsligidagi Anvar Obidjonning "Darsdan so'ng" she'ri maktab o'quvchilarining ichki dunyosi, beg'ubor tabiati va o'zaro munosabatlarini aks ettirishi bilan muhim ahamiyatga ega.

Qadriyatlar talqini: She'rda bolalarning darsdan keyingi faoliyati (to'garaklarga borishi, bir-biriga yordam berishi) orqali ilmga intilish, vaqtdan unumli foydalanish va do'stlik kabi umumbashariy qadriyatlar tarannum etiladi. Shu bilan birga, kattalarga hurmat, o'zaro jamoaviy birdamlik kabi o'zbekona milliy mentalitet qadriyatlari lirik qahramon tili bilan sodda va jozibali tarzda interpretatsiya qilingan [3,B.76].

Metodik yondashuv va Raqamli texnologiya (Wordwall): Ushbu she'rdagi qadriyatlarni o'quvchilar ongiga singdirishda "Wordwall" platformasidan foydalanish yuqori samara beradi. Masalan, platformada "Qadriyatlarni sarala" (Anogramma yoki Tasniflash) o'yini tuziladi. Unda she'rdagi satrlar keltirilib, o'quvchilardan qaysi satr milliy qadriyatga (masalan, jamoaviy mehnat), qaysi biri umumbashariy qadriyatga (masalan, do'stga sodiqlik) taalluqli ekanini

interpretatsiya qilish va ajratish talab etiladi. Bu o'quvchining matn ustida mustaqil fikrlashini faollashtiradi.

Dramatik tur (Drama) — harakat va konflikt ustiga qurilgan san'at

Dramatik tur (grekcha "drama" — harakat, tomosha) — voqelikni qahramonlarning nutqi (dialog va monologlari) hamda sahnaviy xatti-harakatlari orqali bevosita tomoshabin ko'z o'ngida gavdalanitiruvchi adabiy turdir. Dramaturgiyaning bosh asosi — keskin to'qnashuv (konflikt) hisoblanadi. Bu yerda ikki xil dunyoqarash, ikki xil qadriyat yoki maqsad o'zaro kurashga kirishadi.

Dramatik tur o'zining ifoda uslubiga ko'ra uchta asosiy janrga bo'linadi: tragediya (fojia), komediya va drama. Dramatik matnda muallif nutqi deyarli ishtirok etmaydi (faqat remarkalarda qisqa ko'rsatmalar beriladi). Qahramonning ichki dunyosi va matn zamiridagi yashirin ma'nolar uning nutq ohangi hamda xarakterli harakatlarida namoyon bo'ladi.

Metodik va qadriyatli ahamiyati: Dramatik asarlar darslarda muammoli ta'lim texnologiyalarini qo'llash uchun eng qulay manbadir. Keskin konfliktlar asosiga qurilgan dramatik matnlar o'quvchilardan qahramonlarning ijobiy yoki salbiy xatti-harakatlarini baholashni, ya'ni qadriyatlar tizimini faol ravishda qiyoslash va interpretatsiya qilishni talab etadi.

Dramatik tur tizimida qadriyatlar interpretatsiyasi (Maqsud Shayxzodaning "Jaloliddin Manguberdi" tragediyasi misolida)

Dramatik asarlarning o'ziga xos xususiyati shundaki, ularda voqelik va qadriyatlar muallif tili bilan hikoya qilinmaydi, balki qahramonlarning harakatlari va o'zaro to'qnashuvlari (konflikt) jarayonida yuzaga chiqadi [4, B.15]. Maqsud Shayxzodaning "Jaloliddin Manguberdi" tragediyasi yuqori sinf adabiyot darslarida milliy va umumbashariy qadriyatlar simbiozini interpretatsiya qilishda katta metodik potentsialga ega.

Qadriyatlar talqini: Tragediyada Vatan ozodligi, milliy g'urur va el-yurtga sadoqat kabi yuksak milliy qadriyatlar Jaloliddin Manguberdi obrazi orqali yetakchi o'ringa olib chiqiladi. Shu bilan birga, asarda Chingizxon va Jaloliddin to'qnashuvi jarayonida mardlik, dushman tomondan bo'lsa ham harbiy iste'dod va jasoratni tan olish hamda hurmat qilish kabi umumbashariy jangovar sadoqat va insoniylik qadriyatlari interpretatsiya qilinadi (masalan, Chingizxonning "Ota o'g'il tug'sa, shunday tug'sin" deya Jaloliddinning jasoratiga tan berishi). Shuningdek, xiyonatning achchiq oqibatlarini va parokandalik fojiasi orqali tinchlik va birlikning umuminsoniy qadri ochib beriladi.

Metodik yondashuv va Raqamli texnologiya (Joyteka va Wordwall integratsiyasi):

Dramatik matnni o'quvchilar tomonidan mustaqil interpretatsiya qilinishiga erishish uchun darsda "Rollar ijrosi" va raqamli platformalar uyg'unligidan foydalaniladi.

"Wordwall" vositasida: Asardagi kofliktli vaziyatlar va qahramonlarning monologlaridan olingan iqtiboslar (masalan, Jaloliddinning Vatanga qasamyodi) asosida "Krossvord" yoki "Moslikni toping" o'yinlari yaratiladi. Bu orqali o'quvchi qaysi fikr ortida qanday qadriyat (vatanparvarlik, adolat, jasorat) turganini matn tarkibidan qidirib topadi va interpretatsiya qiladi. "Joyteka" veb-kvestlari yordamida: "Jaloliddin Manguberdi tariqatida" deb nomlangan virtual kvest-xona loyihalashtirilishi mumkin. Xonadan chiqish (g'alaba qozonish) uchun o'quvchilar asardagi qahramonlarning (Jaloliddin, Chingizxon, Temur Malik) hayotiy tanlovlari va nutqlariga oid muammoli savollarga to'g'ri javob topishlari kerak bo'ladi. Bu metod o'quvchini dramatik asar matni ichiga olib kiradi va ularni shunchaki tomoshabin emas, balki qadriyatlarni faol tahlil qiluvchi interpretatorga aylantiradi.

Xulosa: qilib aytganda, adabiy turlar tizimida milliy va umumbashariy qadriyatlarni interpretatsiya qilish o'quvchining yoshi, psixologiyasi va asarning janr xususiyatlariga bevosita bog'liqdir. 5-sinfda lirik turning emotsionalligi (Anvar Obidjon she'riyati) orqali bolalarda beg'ubor do'stlik va mehnatsevarlik shakllantirilsa, 6-sinfda epik turning mantiqiy syujeti (Sherlok Xolms hikoyalari) yordamida adolat va zakovat qadriyatlari tahlil qilinadi. Yuqori sinflarda esa dramatik turning keskin konflikti ("Jaloliddin Manguberdi" tragediyasi) orqali yuksak vatanparvarlik va umuminsoniy mardlik g'oyalari o'zlashtiriladi. Bu jarayonda "Joyteka"

va "Wordwall" kabi interaktiv multimedia texnologiyalaridan foydalanish badiiy matn interpretatsiyasini zamonaviy ta'lim talablari darajasiga olib chiqishga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Yo'ldoshev Q., Qosimova S. Adabiyot o'qitish metodikasi. – Toshkent: "Barkamol fayz media", 2018. – 240 b. (Interpretatsiya va metodika qismi uchun)
2. Artur Konan Do'yl. Sherlok Xolms haqida hikoyalar (Mallalar uyushmasi) // Adabiyot: Umumiy o'rta ta'lim maktablarining 6-sinfi uchun darslik-majmua. – Toshkent: "O'qituvchi" HMiy, 2017. – B. 110-115.
3. Anvar Obidjon. Darsdan so'ng // Adabiyot: Umumiy o'rta ta'lim maktablarining 5-sinfi uchun darslik-majmua. – Toshkent: "G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi", 2020. – B. 75-77.
4. Maqsud Shayxzoda. Jaloliddin Manguberdi (Tragediya). – Toshkent: "Yangi asr avlodi", 2014. – 120 b.
5. Isajonov A. Badiiy matn interpretatsiyasida innovatsion texnologiyalarning o'rni // Til va adabiyot ta'limi jurnali. – Toshkent, 2022. – № 4. – B. 18-20.
6. Quronov D. Adabiyotshunoslikka kirish. – Toshkent: "Akademnashr", 2011. – 288 b. (Adabiy turlar ta'rifi uchun eng asosiy manba)
7. Sultonov I. Adabiyot nazariyasi. – Toshkent: "O'qituvchi", 2005. – 272